

Алег ТРУСАЎ

Даследаванні будаўнічых канструкцый і будаўнічых матэрыялаў мураванага дойлідства Беларусі ў XVIII – першай палове XX ст.

Архітэктурная археалогія, як асобная галіна археалагічнай навукі, узнікла ў Заходняй Еўропе ў першай палове XIX ст. Аднак ужо ў XVIII ст. адбыліся археалагічныя даследаванні гарадской забудовы старажытных Пампей у Італіі, якія загінулі ў рымскія часы падчас вывяржэння вулкана Везувія. Менавіта тады еўрапейцы сталі цікавіцца старажытнымі будаўнічымі канструкцыямі і будаўнічымі матэрыяламі. Сярод іх былі і беларусы, прычым некаторыя з іх магчыма ведалі пра раскопкі ў Пампеях.

У канцы XVIII — пачатку XIX ст. у Еўропе з'явілася цікавасць да старажытных помнікаў архітэктуры, што захаваліся з антычных часоў і эпохі Сярэднявечча. На першае месца ў гэтай справе выйшла Францыя. Тут пачалі стварацца нацыянальная школа рэстаўрацыі і дзяржаўная сістэма аховы помнікаў. Архітэктары, рэстаўратары, археолагі, гісторыкі мастацтва сталі вывучаць будаўнічыя матэрыялы і канструкцыі старых будынкаў, каб аднавіць іх першапачатковы выгляд.

У другой палове XVIII ст. сталі звяртаць увагу на архітэктурную спадчыну і ў Рэчы Паспалітай, асабліва ў часы кіравання апошняга караля польскага і вялікага князя літоўскага Станіслава Аўгуста Панятоўскага, вядомага мецэната і прыхільніка мастацтва.

Пасля Напалеонаўскіх войнаў цікавасць да архітэктурнай спадчыны ўзмацнілася і ў народаў, якія насялялі Расійскую Імперыю. Не былі ў баку ад гэтых працэсаў і жыхары Беларусі, якія мелі мураваную архітэктурную з XI ст.

Упершыню звесткі пра выраб старажытнай цэгля (плінфы) мы знаходзім у "Жыціі" Еўфрасінні Полацкай. На гэта звярнуў увагу яшчэ савецкі археолаг П.А.Рапапорт, які засведчыў, што ў вышэйзгаданым помніку даецца апісанне абпальвання цэгля ў печы: "...обретется пец полна плинф жженных, и уже студеных, крепких зело...". Даследчык падкрэсліў, што аўтар "Жыція" спецыяльна адзначыў, што цагляны ўжо былі халодныя, гэта значыць, прыдатныя для будаўніцтва".

ТРУСАЎ Алег Анатольевіч.

Дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і музеязнаўства Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў (БДУКіМ), кандыдат гістарычных навук, дацэнт. Нарадзіўся ў 1954 г. у Мсціславе. У 1976 г. закончыў гістарычны факультэт БДУ, у 1980 г. — аспірантуру Інстытута гісторыі АН БССР. У 1981 г. абараніў кандыдацкую дысертацыю на тэму "Археалагічнае вывучэнне помнікаў манументальнага дойлідства XI—XVII стст. на тэрыторыі Беларусі (метадычныя даследаванні)". У 1976—1992 гг. працаваў у Беларускім рэстаўрацыйным праектным інстытуце: археолагам, загадчыкам аддзела археалогіі. У 1990—1996 гг. — дэпутат Вяроўнага Савета Рэспублікі Беларусь, з 1992 па 1995 г. — намеснік старшыні камісіі па культуры, адукацыі і захаванні гістарычнай спадчыны. З 1995 г. працуе ў БДУКіМ. У 1999—2017 гг. — старшыня Таварыства беларускай мовы імя Ф.Скарыны. Даследуе архітэктурную і матэрыяльную культуру Беларусі XI—XVIII ст. (гісторыю будаўнічай тэхнікі).

Аўтар больш за 200 навуковых публікацый, аўтар і суаўтар 12 кніг. Сярод іх: "Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. Архитектурно-археологический анализ" (Мн., 1988); "Старонкі мураванай кнігі" (Мн., 1990); "Старажытны Мсціслаў" (Мн., 1992, у суаўтарстве з М.А.Ткачовым); "Манументальнае дойлідства Беларусі XI—XVIII стагоддзяў. Гісторыя будаўнічай тэхнікі" (Мн., 2001); "Магілёўская ратуша. Гістарычны лёс і адраджэнне" (у суаўтарстве з А.Р.Агеевым) (Магілёў, 2010); "Кароткая гісторыя архітэктуры Беларусі" (Мн., 2015); "Гісторыя сярэднявечнай Еўропы" (Мн., 2016).

Першым даследчыкам будаўнічай тэхнікі беларускіх мураваных храмаў XI—XII стст. быў архімандрыйт гродзенскага Каложскага манастыра Ігнат Кульчынскі. Як адзначае даследчык полацкай зямлі Л.А.Аляксееў, ён першым прапанаваў датаванне Каложскай царквы па цэгле (плінфе) і ў якасці аналага прывёў цэглу Полацкага Сафійскага сабора. Кульчынскі даў апісанне муроўкі Каложскай царквы, звярнуў увагу на дэкаратыўныя ўстаўкі з камянёў і паліваных плітак зялёнага і жоўтага колераў, а таксама апісаў галаснікі ў інтэр'ерах храма. Даследчык згадваў і пра рамонт храма ў пачатку XVI ст.².

Першыя вядомыя нам раскопкі на беларускіх землях (храма Бельчыцкага манастыра ў Полацку) былі зробленыя ў 1790 г. Іх вынікі надрукаваў савецкі археолаг М.Варонін, які знайшоў у архіве адпаведныя матэрыялы. Ён лічыў, што гэта ўнікальны храм-трыконх, які мае аналагі з храмамі Афона, Балгарыі і Сербіі³.

Даследаванні XIX — пачатку XX ст.

Першыя спробы рамонту і рэстаўрацыі некаторых помнікаў старажытнага беларускага дойлідства робяцца ў XIX ст. Так, у пачатку 1830-х гг. сталі складаць гістарычныя даведкі пра іх лёс і перабудовы, спрабуючы іх апісаць і замаляваць, зрабіць графічныя чарцяжы накшталт архітэктурных "абмераў". Першым помнікам, на які звярнулі ўвагу, была Спаская царква XII ст. Еўфрасіннеўскага манастыра ў Полацку. У адным са сваіх лістоў ад 10 лютага 1832 г. полацкі і віцебскі епіскап Гаўрыіл дае апісанне вышэйзгаданага храма і звяртае ўвагу на масіўныя сцены і вузкія вокны, дзве крыжападобныя келлі Еўфрасінні Полацкай і яе сястры, фрэскавы роспіс на хорах царквы і старажытныя надпісы на сценах⁴. У 1833 г. у часопісе "Журнал Министерства внутренних дел" былі надрукаваныя некаторыя гістарычныя звесткі пра гэты храм і ўпершыню прыведзены яго малюнак-чарцёж — падрабязны план будынка і яго бакавы фасад. Тут была пазначаная пілястра на ўсходнім фасадзе, аркавыя аздабленні вокнаў і некаторыя іншыя дэталі, страчаныя падчас пазнейшай перабудовы царквы⁵.

Адным з першых даследчыкаў, якія ў XIX ст. звярнулі ўвагу на муроўку са схаваным радам (альбо шэрагам), быў Ксенафонт Гаворскі. Ён падрабязна апісаў муроўку Барысаглебскай царквы Бельчыцкага манастыра XII ст., падаў памеры плінфы з гэтай муроўкі (у вяршках) і адзначыў, што шырыня цаглянай рошчыны паміж двума радамі плінфы ў два разы большая, чым таўшчыня плінфы⁶.

Цікавую інфармацыю, а таксама ўласныя замаляўкі помнікаў беларускага дойлідства, пакінуў мастак Маскоўскай збройнай палаты Дзмітры Струкаў, які некалькі разоў быў у Беларусі. У 1864 г., калі ён наведаў Полацкі Сафійскі сабор, мясцовы будаўнік Ягор Завалока паведаміў, што пад падлогай храма XVIII ст. захаваліся ніжняя часткі храма XI ст., з фрэскавым роспісам. Гэтую інфармацыю пацвердзілі і мясцовыя святары. Калі Д.Струкаў аглядаў сутарэн-

ні былога Полацкага езуіцкага калегіума, ён знайшоў там "7 плит древнего кирпича, тонкого ручного, лежащего между мусором нового кирпича". Відавочна, што мастак на той час добра ведаў розніцу паміж плінфай і вялікапамернай цэглай больш позняга часу.

Падчас вандроўкі ў Віцебск Д.Струкаў адзначыў, што каля Ільінскай царквы на беразе Дзвіны некалі існаваў храм Пакрова, ад падмурка якога ацалела "несколько кирпичей древних, тонких плинфовых". У Воршы ён наведаў старажытныя сутарэнні побач з Прачысценскай царквой, дзе знаходзілася памяшканне "из двух комнат величиною около 6 квадратных аршин, сложенных из кирпича длиною 10 вершков, толщиной 2 вершка, шириною 3 вершка". Мастак датуе гэты будынак XVI ст.⁷.

У 1884 г. мастак даследаваў верхнюю частку Спаса-Праабражэнскай царквы Еўфрасіннеўскага манастыра ў Полацку і замаляваў рэшткі асновы барабана пад купалам царквы.

Акрамя полацкіх храмаў даследчыкаў у XIX ст. цікавіла і Барысаглебская (Каложская) царква ў Гродне. У 1856 г. план і фасад царквы, частка якой у красавіку 1853 г. абрынулася ў Нёман, замаляваў мастак і краязнавец Васіль Гразноў. Ён таксама звярнуў увагу на знакі на плінфе і галаснікі ў інтэр'ерах храма⁸. У 1904 г. віленскі генерал-губернатар уключыў В.Гразнова ў якасці свайго прадстаўніка ў склад камісіі па рэстаўрацыі Каложскай царквы. Мастак прадставіў сябрам камісіі калекцыю сваіх акварэльных малюнкаў сценаў Каложскай царквы, зробленых пасля абвалу паўднёвай часткі храма ў Нёман. Камісія звярнула ўвагу на цікавую дахоўку "изразчатые черепицы, чешуйчатой формы, какие употреблялись в древности для крыш" і адбіткі (слепкі) знакаў (клейм) на плінфе з муроў Каложскай царквы⁹. Усе гэтыя матэрыялы былі надрукаваныя ў публікацыі В.Гразнова, прысвечанай Каложскай царкве.

Падчас археалагічных разведак, праведзеных Камісіяй каля паўночна-ўсходняга слупа храма, на глыбіні "каля аршына" была знойдзеная старажытная падлога з вялікіх керамічных плітак квадратнай формы зялёнага, белага і чырвонага колераў. У будаўнічым смецці выявілі кавалкі тэракотаваых плітак з рэльефнымі арнаментамі і маленькія квадратныя паліваныя пліткі падлогі¹⁰.

Значную ролю ў археалагічным вывучэнні помнікаў архітэктуры Беларусі адыграў IX Археалагічны з'езд, які адбыўся ў жніўні 1893 г. у Вільні. Тут упершыню была звернутая ўвага на даследаванні старажытнага беларускага дойлідства XI—XII стст. у Віцебску і Полацку. Грунтоўны даклад на гэтую тэму на з'ездзе зрабіў А.Паўлінаў. Ён вывучаў Сафійскі сабор, Спаса-Праабражэнскую царкву, помнікі Бельчыцкага манастыра ў Полацку і Дабравешчанскую царкву ў Віцебску. Даследчык зрабіў першыя абмеры Дабравешчанскай і Спаса-Праабражэнскай цэркваў і руін Бельчыцкага вялікага сабора XII ст. Асаблівую ўвагу А.Паўлінаў звярнуў на ўнікальную муроўку Віцебскага храма і Полацкай Сафіі (ўсходняя апсіда)¹¹.

Пачынаючы з 1909 г. Полацкі Сафійскі сабор вывучаў П.П.Пакрышкін. У 1913 г. падчас рамонтнага перастроўвання сучаснай падлогавай інжынер-архітэктар І.П.Суханаў знайшоў рэшткі старажытных мураў XI ст. П.Пакрышкін у гэты час робіць зандажы заходніх і ўсходніх сценаў сабора і знаходзіць старажытную мураўку XI ст. Вынікі яго даследаванняў у 1915 г. надрукаваў К.Шароцкі¹². У пачатку XX ст. П.Пакрышкін вывучаў і Каложскую царкву. Ён прапанаваў праект яе поўнай рэстаўрацыі, які пазней быў надрукаваны М.Вароніным.

У 1912 г. пачалося вывучэнне Мірскага замка. Я.Ядкоўскі зрабіў яго абмеры і прапанаваў праект рэканструкцыі. Ён зрабіў раскопкі на тэрыторыі замка, знайшоў калодзеж каля галоўнай брамы, рэшткі кафлі і ваконнага шкла¹³. Даследчык у гэты час таксама вывучаў Сынковіцкі і Мураванкаўскі (Маламажэйкаўскі) храмы XVI ст., зрабіў іх абмеры, апублікаваў планы, апісаў сістэму муравак фасадаў будынкаў¹⁴.

Даследаванні будаўнічых канструкцый і будаўнічых матэрыялаў у Заходняй Беларусі (у складзе Польшчы) 1921—1939 гг.

Пасля заключэння ў 1921 г. Рыжскай мірнага дамовы значная частка Беларусі апынулася ў складзе Другой Рэчы Паспалітай. Да 17 верасня 1939 г. гэтая тэрыторыя, дзе кампактна пражывала беларускае насельніцтва, мела назву Заходняя Беларусь.

На гэтай тэрыторыі развівалася архітэктура і археалогія, дзейнічаў Віленскі ўніверсітэт імя Стафана Баторыя, пражывалі беларускія і польскія архітэктары, рэстаўратары, археолагі, мастакі і гісторыкі мастацтва.

Пры Віленскім ўніверсітэце існавала Камісія па ахове старажытнасцяў на чале з прафесарам, знакамітым мастаком Фердынандам Русчыцам. Вялікую ролю ў вывучэнні беларускага дойлідства адыграў архітэктар Юліуш Клоос. У 1930—1931 гг. ён разам са Станіславам Лоранцам, Янам Булгакам і студэнтамі Віленскага ўніверсітэта вывучаў падчас навуковых экспедыцый беларускую архітэктуру. Спадчына Ю.Клооса захавалася ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве, налічвае больш за 100 спраў і мае вялікае значэнне для даследчыкаў беларускага мураванага дойлідства.

У гэтыя часы ў Заходняй Беларусі актыўна працуе беларускі мастак Язэп Драздовіч. Ён пакінуў замалёўкі замкаў у Міры, Лідзе, Крэве і Гальшанах. У 1927—1930-х гг. зрабіў серыю замалёвак мураў Навагрудскага замка, а таксама графічную рэканструкцыю ўмацаванняў Навагрудскага замчышча.

У 1920 г. пры Міністэрстве веравызнання і асветы ў Польшчы быў створаны камітэт кансерватараў дагістарычных старажытнасцяў. Яго задачай была ахова і вывучэнне археалагічных помнікаў. Помнікі архітэктуры Сярэднявечча на тэрыторыі Заходняй Беларусі былі аднесены да польскага культурнага фонду, ахоўваліся, вывучаліся і аднаўляліся як за дзяржаўныя сродкі, так і за грошы ўласнікаў замкаў, палацаў, гарадскіх дамоў і вясковых фальваркаў.

Былі адноўлены касцёл у Гродне (Фара Вітаўта), касцёл Святога Міхаіла XVI ст. у Гнёзна, зробленыя кансервацыя і частковая рэстаўрацыя замкаў у Вільні, Троках, Лідзе, Крэве, Міры, Навагрудку, Любчы, Старога замка ў Гродне і іншых гістарычных аб'ектаў.

Варта адзначыць, што школа польскіх рэстаўратараў і кансерватараў склалася на тэрыторыі паўднёвай Польшчы і Галіцыі яшчэ ў XIX ст. і была адной з лепшых у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе. Там выходзіла розная літаратура па пытаннях рэстаўрацыі каменных будынкаў і вырабу будаўнічых матэрыялаў, якая мела метадычны і практычны характар. Так, у 1849 г. у Львове Станіслаў Кавальскі надрукаваў дапаможнік па практычным будаўніцтве, у якім падрабязна апісаў тэхналогію вырабу цэглы і дахоўкі, розныя будаўнічыя канструкцыі і тэхналогіі.

Падчас рэстаўрацыйных і кансервацыйных работ на некаторых архітэктурных помніках праводзіліся і археалагічныя раскопкі. Напрыклад, у Навагрудку археолагі адкапалі каменны мур паміж вежамі Касцельная і Шчытоўка, а таксама падмуркі Малой брамы і Пасадскай вежы. Яны знайшлі і падмуркі замкавага палаца, які некалі стаяў паміж Касцельнай вежай і Шчытоўкай. Таксама былі знойдзеныя рэшткі мураў і сутарэнняў каменнай замкавай царквы, зробленай з цэглы-пальчаткі.

Помнікі беларускай архітэктуры і старажытныя будаўнічыя матэрыялы былі прадстаўлены ў тагачасных экспазіцыях беларускіх музеяў у Вільні, Гродне, Слоніме і Пінску. Так, у экспазіцыі Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні знаходзіліся блокі, з якіх пабудаваны Віленскі замак (некалькіх тыпаў), а таксама галаснікі з Каложскай царквы XII ст.¹⁵

Сярод іншых даследчыкаў гэтага часу варта назваць Язэпа (Іосіфа ці Юзафа) Ядкоўскага. Ён нарадзіўся ў Гродне, скончыў Маскоўскі археалагічны інстытут. У 1920 г. урадам Польшчы быў зацверджаны кіраўніком бюро дзяржаўнай апекі над помнікамі гісторыі і культуры ў Гродне і Гродзенскім павеце. У Гродне ён стварыў гісторыка-археалагічны музей, якім кіраваў да 1936 г. Дзякуючы яго намаганням улады перадалі для размяшчэння музея будынак Старога замка, дзе раней размяшчаліся вайскоўцы. Пасля вясновай паводкі 1932 г. схілы замкавай гары былі моцна падмытыя і замкавыя муры часоў Вітаўта і Баторыя апынуліся пад пагрозай абвалу. Каб прадухіліць гэтую небяспеку, вырашылі зрабіць нівеліроўку на тэрыторыі замчышча. Частка зямлі з двара была знятая і выкарыстаная для ўмацавання схілаў замкавай гары. Падчас земляных работ у паўднёвай частцы двара каля замкавых мураў былі знойдзеныя рэшткі невядомага раней будынка, зробленага з плінфы. Я.Ядкоўскі выказаў меркаванне, што гэта княжацкі палац (хорам, церам). Яго думку пацвердзіў рускі эмігранцкі навуковец Аляксандр Салаўёў, які ў верасні 1934 г. прыехаў у Гродна і агледзеў муры будынка¹⁶. Я.Ядкоўскі дэталёва вывучыў мураўку і плінфу знойдзенага збудавання. Ён быў першым даследчыкам, які падрабязна апісаў знакі на тарцах плін-

фы палаца. Усе яны пукатыя, выразаныя на дошцы формы, у якой выраблялася цэгла, углыб, усе зробленыя толькі на доўгіх рэбрах цаглін і маюць самую розную форму. Некаторыя належаць да княжацкіх знакаў (тамг)¹⁷.

Пасля нечаканай знаходкі рэшткаў княжацкага палаца Я.Ядкоўскі вырашыў распачаць сапраўдныя археалагічныя пошукі, каб знайсці культавыя пабудовы XII ст. У 1933 г. на поўнач ад хорама, на адлегласці 20 м ён знайшоў рэшткі двух цагляных будынкаў, якія знаходзіліся на рознай глыбіні адзін над адным і датаваліся рознымі часамі. Даследчык вызначыў іх як рэшткі храмаў. У навуковай літаратуры яны вядомыя як Верхняя і Ніжняя царквы. Падмуркі Ніжняя царквы Я.Ядкоўскі датаваў XI—XII стст. Што датычыцца Верхняй царквы, то тут датаванне ў навукоўцаў рознае. Так, польскія даследчыкі, якія працавалі на Старым замку пасля Ядкоўскага, датавалі гэты помнік не пазней за сярэдзіну XIII ст. Пад падмуркамі Верхняй царквы была адкрытая Ніжняя царква, заходняя і паўднёвая сцены якой былі раскапаныя Я.Ядкоўскім.

Сенсацыйныя знаходкі Я.Ядкоўскага занепакоілі даследчыкаў у Варшаве, якія абвінавацілі яго ў непрафесіяналізме і стварылі спецыяльную камісію па ацэнцы яго навуковай дзейнасці. У 1934 г., пасля двух гадоў працы, камісія забараніла яму весці археалагічныя раскопкі на Старым замку. У 1935 г. у сувязі з рамонтам Каложскай царквы Я.Ядкоўскі правёў раскопкі каля яе паўночна-ўсходняй апсіды. Ён упершыню засведчыў, што падмуркі храма зробленыя з камянёў без вапнавай рошчыны і былі перасыпаныя пяском і зямлёй. Даследчык адзначыў, што ў цямяначную рошчыну царкоўных сцен дададзены вугаль і дробна пасечаная салома. Былі знойдзеныя невялікія пліткі падлогі і плінфа са знакамі на тарцах. Таксама даследчык прасачыў рэшткі падлогі XVIII ст. з мармуровых плітак. Пад імі ён знайшоў фрагменты падлогі XII ст., зробленай з квадратных і трохкутных паліваных плітак. Глыбей ішоў пласт чорнай зямлі таўшчынёй 5—8 см, а вышэй былі кавалкі непаліваных плітак падлогі з арнамантам таўшчынёй 4,2 см і памерам 19,5x19,5 см. Варта адзначыць, што гэта адзіны выпадак знаходка такіх плітак падлогі на тэрыторыі Беларусі.

Вынікі даследаванняў Я.Ядкоўскі надрукаваў у сваёй кнізе, якая выйшла ў 1936 г. Яе з'яўленне выклікала яшчэ большы канфлікт з варшаўскімі археолагамі, у выніку якога Я.Ядкоўскі адмовіўся ад кіраўніцтва Гродзенскім музеем і пераехаў жыць і працаваць у Варшаву.

Неабходна таксама прыгадаць пра раскопкі Я.Ядкоўскага ў 1935 г. замчышча ў Ваўкавыску. Там ён знайшоў вялікую колькасць плінфы, складзенай разам у адпаведным парадку. Пазней побач са складам плінфы беларускія археолагі знайшлі падмуркі недабудаванага храма XII ст.

У 1936 г., каб працягнуць раскопкі на тэрыторыі Старога замка, з Варшаўскага археалагічнага інстытута запрасілі доктара археалогіі Здзіслава Дур-

чэўскага, які з 1937 г. да верасня 1939 г. кіраваў даследаваннямі. Былі прадоўжаныя раскопкі Ніжняй царквы, а таксама закансерваваныя падмуркі Верхняй. Пазней іх знялі з падмуркаў Ніжняй царквы і перанеслі ў спецыяльны драўляны павільён, узведзены каля будынка каралеўскага палаца XVI ст.

У 1937 г. З.Дурчэўскі на аснове закансервавальных раскопаў пачаў ствараць археалагічны музей, які захаваўся да нашых дзён і з'яўляецца першым такім музеем на тэрыторыі Беларусі. У гэтым жа годзе даследчык на самым мысе Замкавай гары раскрыў частку цаглянага мура з плінфы і прасачыў яго на даўжыню 4,5 м¹⁸. Цалкам рэшткі гэтага мура вывучаў аўтар артыкула ў 1981, 1985—1986 і 1988 гг.

У 1937 г. будынкi Старога замка вывучаў прафесар Яраслаў Вайцяхоўскі. У 1937—1938 гг. ён знайшоў кавалкі каменнага дэкору рэнесансавага палаца, а таксама фрагменты ўнікальнага графічнага роспісу з расліннымі міфалагічнымі матывамі. Я.Вайцяхоўскі ўпершыню прапанаваў рэканструкцыю замка часоў Стэфана Баторыя¹⁹.

Даследаванні будаўнічых канструкцый і будаўнічых матэрыялаў у БССР

У 1915 г. да тэрыторыі Беларусі дайшла Першая сусветная вайна. З 1915 па 1918 гг. лінія фронту прайшла праз тэрыторыю Беларусі, і значная частка помнікаў беларускага мураванага дойлідства была разбураная падчас ваенных дзеянняў. Дастаткова толькі прыгадаць трагічны лёс Крэўскага замка, амаль цалкам знішчанага летам 1917 г.

Кардынальныя змены адбыліся і пасля кастрычніка 1917 г., калі бальшавікі ліквідавалі інстытут прыватнай уласнасці на зямлю і правялі нацыяналізацыю прамысловых, культавых і свецкіх будынкаў, пачалі праводзіць палітыку ваяўнічага атэізму. Пад пагрозай апынуліся тысячы храмаў і манастыроў, у тым ліку і на тэрыторыі БССР. Сітуацыю пагоршыла і савецка-польская вайна 1919—1920 гг., у выніку якой, напрыклад, былі разбураныя два храмы XII—XVII стст. полацкага Бельчыцкага манастыра.

Тым не менш 5 кастрычніка 1918 г. У.Ленін загадавае правесці першую дзяржаўную рэгістрацыю ўсіх манументальных і рэчавых помнікаў мастацтва і старажытнасці. 30 студзеня 1919 г. урад БССР прыняў пастанову аб перадачы культурных каштоўнасцяў, маёмкаў і устаноў аддзелам народнай асветы і аб іх ахове. 14 чэрвеня 1924 г. быў вызначаны парадак дзейнасці вышэйзгаданага закона і катэгорыі помнікаў, што падлягалі ахове. У ліпені 1926 г. упершыню ў БССР зацвердзілі спіс з 94 помнікаў, якія абвясцілі дзяржаўнай маёмасцю. Значную ролю ў вывучэнні помнікаў беларускага мураванага дойлідства адыграў Інстытут беларускай культуры, створаны ў 1922 г.

У 1923 г. у Полацк прыехаў з Масквы гісторык архітэктуры Мікалай Бруноў. Ён правёў абследаванне Спаса-Праабражэнскай царквы і ўпершыню звярнуў увагу на спецыяльную масіўную апору барабана

пад яе дахам, якая з боку кожнага фасада мела трохлопасцевую крывую. Даследчык прапанаваў сваю рэканструкцыю першапачатковага выгляду храма XII ст. і падтрымаў думку прафесара Някрасава аб моцным уплыве гэтага храма на ранняе маскоўскае дойлідства²⁰. Пазней, у 1928 г., у сваім артыкуле, прысвечаным беларускай архітэктуры XI—XII стст., ён выказаў меркаванне, што ў Полацку і Смаленску існавала арыгінальная творчая манера дойлідства, якая паўплывала на архітэктуру Ноўгарада²¹.

Значную ролю ў вывучэнні полацкага мураванага дойлідства адыгралі выдатныя беларускія навукоўцы — мастацтвазнаўца Мікола Шчакаціхін і археолаг Іван Хозераў. У 1926 г. гэтыя даследчыкі абследавалі Полацкі Сафійскі сабор і даказалі, што яго заходнія апсіды больш познія. Нягледзячы на тое, што яны, як і ўсходнія апсіды, зробленыя таксама з плінфы, але плінфа пакладзеная не на цамяначнай, а на чыстай вапнавай рошчыне.

Мікола Шчакаціхін быў не толькі прафесійным даследчыкам, але і цудоўным выкладчыкам. З 1923 г. ён чытае ў Беларускаму дзяржаўным універсітэце першы курс гісторыі беларускага мастацтва, матэрыялы якога ў 1928 г. друкуе асобнай кнігай²². Даследчык адзначаў, што першым навукоўцам, які вылучыў беларускае мастацтва як самастойную еўрапейскую плынь, быў нямецкі даследчык Альбэрт Іпель у 1918—1919 гг. М. Шчакаціхін прадоўжыў яго думку і напісаў у сваёй кнізе вялікі раздзел "Царкоўная архітэктура XI—XII стст.". Ён адзначае вялікі ўплыў на мураванае беларускае дойлідства візантыйскіх архітэктурных формаў, у тым ліку і пераробленых правінцыйных візантыйскіх формаў²³.

Даследчык даў падрабязнае апісанне муроўкі Полацкага Сафійскага сабора XI ст. і ўказаў сярэдняю таўшчыню плінфы з гэтай муроўкі (2,5 см). У якасці аналагаў ён прывёў муроўку кіеўскіх і чарнігаўскіх храмаў. М. Шчакаціхін правёў дэталнае вывучэнне муроўкі і Дабравешчанскай царквы ў Віцебску. Ён адзначаў, што муроўка храма вельмі падобная да візантыйскіх узораў. Яна складаецца з тонкай, даўгаватай, але часам і з квадратнай плінфы, якая чаргуецца з тоўстымі вапняковымі плітамі. Прычым два пласты цэглы чаргуюцца з вапняковым пластом, але ёсць выпадкі, калі колькасць пластоў цэглы даходзіць да трох (нават чатырох). М. Шчакаціхін падкрэсліў: "...у першапачатковым відзе фасады царквы не мелі аднастайнае афарбоўкі, але ажыўляліся праслойкай чырвонае цэглы на жоўташэрым фоне вапняку"²⁴. Даследчык прасачыў цэглу XIV ст. у рэштках ранейшых скляпенняў храма, што сведчыла пра яго рамонт у часы Альгерда. Звярнуў увагу навуковец і на муроўку Спаса-Праабражэнскай царквы. Гэта чыста цагляная муроўка "...з асобным прыёмам маркіроўкі прамежавых шэрагаў цэглы з дапамогай досыць шырокіх пластоў надворнага тынку". (Цяпер мы гэтую муроўку называем муроўкай са схаваным радам (шэрагам).)

М. Шчакаціхін падрабязна разглядзеў будаўнічую тэхніку Каложскай царквы XII ст. Ён лічыў, што

ўжыванне ў якасці асноўных дэкарэтыўных элементаў сцен Каложскага храма разнастайных паліваных плітак і шліфаваных гранітных камянёў, размешчаных у пэўным парадку, мае аналогіі ў мармуровых і алябастравых аздобах, уласцівых для храмаў Візантыі і Усходу. Звяртаючы ўвагу на шматлікія галаснікі, умураваныя ў сцены царквы, ён палічыў, што частка з іх, якая знаходзіцца ў сярэдніх частках сцен храма, — гэта галаснікі-рэзанатары, а тыя, што залягаюць у верхніх частках муроўкі, мелі і тэхнічныя мэты. На яго думку, "калажанская галасніковая сыстэма, калі не цалком, дык часткова, магла мець заходняе паходжэнне"²⁵.

Мікола Шчакаціхін быў і першым беларускім даследчыкам, які звярнуў увагу на будаўнічую тэхніку нашых замкаў. Ён адзначаў, што асноўныя замкавыя муры будаваліся з "груба апрацаваных вапняковых пліт, або нават з натуральнага неапрацаванага каменя, да якога часам прымешваліся кавалкі бітае цэглы, і ўсё залівалася цэмантнай рашчынай. Чыстая цэгла ўжывалася параўнальна рэдка, і амаль што ніколі ня была выключным будаўнічым матэрыялам. Толькі ў некаторых выпадках мурам надаваўся выгляд цаглянае будовы, — але гэта дасягалася з дапамогаю абліцоўкі муроўкі, збудаваных тэй самай вышэйпамянёнай змешанай кладкай"²⁶.

Грунтоўнае вывучэнне даследчыкам замкавага дойлідства ВКЛ дазволіла яму ўпершыню вылучыць некаторыя рысы беларускай готыкі. Напрыклад, паступовае ўзнікненне і развіццё гатычнай спічастай аркі і замена яе на паўцыркульную, ці пашырэнне зорчатых скляпенняў.

У сваёй кнізе М. Шчакаціхін звярнуў увагу і на будаўнічую тэхніку Мірскага замка. Ён пісаў, што замак зроблены з камянёў і добраабпаленай ды роўнапакладзенай цэглы. Муроўка ўсюды вельмі салідная і моцная, а форма цэглы — звычайная, падоўжаная. Яшчэ адна прыкмета беларускай готыкі, вылучаная М. Шчакаціхіным, гэта існаванне чатырохвежавага царкоўнага, ці касцельнага, будынка XVI ст. Фактычна М. Шчакаціхін першым вызначыў розныя напрамкі будаўнічай тэхнікі беларускага мураванага дойлідства XI—XII і XIV—XVI ст.

Адначасова з Міколам Шчакаціхіным беларускае мураванае дойлідства XI—XII ст. вывучаў і Іван Хозераў. У выніку даследавання Полацкага Сафійскага сабора ён прыйшоў да высноваў, што заходнія апсіды храма былі зробленыя не раней за XV ст. Ён вывучаў муроўку заходняй сцяны сабора, да якой пазней прыбудавалі апсіды, і вызначыў, што заходні фасад храма XI ст. быў зроблены ў тэхніцы мяшанай муроўкі. І. Хозераў зрабіў рэканструкцыю першапачатковага плана сабора, у аснове якога ляжаў квадрат з бакамі памерам каля 27 м кожны²⁷. У 1926 г. ён даследаваў верхнія часткі Спаса-Праабражэнскай царквы XII ст., дапоўніў рэканструкцыю М. Брунова і прапанаваў сваю. Пры гэтым дэталёва вывучаў сістэму муроўкі храма²⁸.

У 1928 г. даследчык правёў раскопкі двух храмаў XII ст. Бельчыцкага манастыра. Падчас раскопак

Пятніцкай царквы былі знойдзеныя рэшткі першапачатковай прамавугольнай апсіды і падземная камера (крыпта) пад усім будынкам храма з трыма прытворамі, выяўлена, што ў аснове падмурка храма пакладзены дубовыя брусy. Знойдзена дзве падлогі: адна ў выглядзе цамяначнай гладкай паверхні, таўшчынёй 10—12 см, і другая, выкладзеная з квадратных плітак падлогі. Абодва храмы былі распісаныя фрэскамі.

І.Хозераў дэтальна вывучаў розныя будаўнічыя матэрыялы, асабліва плінфу. У 1928 г. ён прапанаваў выступаючыя выявы на плінфе называць знакамі (гэтыя малюнкi былі выразаныя ў сценах драўлянай формы для вырабу цэглы), а выявы, уціснутыя ў гліняную масу яшчэ вільготнай цагліны адразу пасля яе вырабу асобым штампам, — клеймамі²⁹.

Распачаць у БССР працу па даследаванні помнікаў архітэктуры спынілі сталінскія рэпрэсіі. У 1931 г. у часопісе "Савецкая краіна" выйшаў вялікі артыкул А.Ляўданскага, у якім ён называў М.Шчакаціхіна і І.Хозерава "нацдэмамі" і крытыкаваў за тое, што яны вывучаюць царкоўныя будынкi, замест таго каб змагацца з рэлігіяй³⁰. У выніку М.Шчакаціхін быў рэпрэсаваны, яго кнігі і публікацыі забароненыя. І.Хозераў, які стала працаваў і жыў у Смаленску, больш не прыязджаў у Беларусь і займаўся вывучэннем архітэктуры Смаленска. У 1937 г. амаль усе беларускія археолагі былі арыштаваныя, пазней расстраляныя ці сасланыя ў ГУЛАГ (дарэчы, і А.Ляўданскі быў расстраляны ў 1937 г.)

На сярэдзіну ХХ ст. у Беларусі, якая перажыла сталінскія рэпрэсіі, няпростае аб'яднанне ў верасні 1939 г. і жахлівую вайну, практычна не засталася спецыялістаў у галіне археалогіі, гісторыі архітэктуры і мастацтвазнаўства.

¹ Раппопорт П.А. Кирпич Древней Руси // Памятники науки и техники. 1987—1988. Москва, 1989. С. 144—145.

² Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. Минск, 1996. С. 14.

³ Воронин Н.Н. К истории полоцкого зодчества XII в. // Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР. Вып. 87. 1962. С. 102—104.

⁴ Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. С. 53.

⁵ Церковь Всемилошествова Спаса в Полоцке // Журнал Министерства внутренних дел. № 3. Приложение. 1833.

⁶ Говорский К.А. Историческое описание полоцкого Борисоглебского монастыря // Вестник Западной России. Ноябрь. 1864.

⁷ Струков Д. Альбом рисунков. 1864—1867. Минск, 2011. С. 14, 15, 19.

⁸ Грязнов В. Коложская Борисоглебская церковь в г. Гродно. Вильна, 1893.

⁹ Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. С. 21.

¹⁰ Там жа. С. 22.

¹¹ Павлинов А.М. Древние храмы Витебска и Полоцка // Труды IX. Т. I. Москва, 1895. С. 1—18.

¹² Шероцкий К. Софийский собор в Полоцке // Записки отделения русской и славянской археологии Императорского Русского археологического общества. Т. 10. Ч. 2. Петроград, 1915.

¹³ Иодковский И.И. Замок в Мире // Древности. Т. 6. Москва, 1915. С. 19-20.

¹⁴ Иодковский И.И. Церкви, приспособленные к оброне в Литве и Литовской Руси // Древности. Т. 6. Москва, 1915. С. 272.

¹⁵ Луцкевич А. Беларускі музей імені Івана Луцкевіча. Вільня, 1933. С. 13.

¹⁶ Соловьев А.А. Новые раскопки в Гродне и их значение для русской истории // Записки Русского Научного Института в Белграде. В. 13. Белград, 1936. С. 69—96.

¹⁷ Jodkowski J. Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933. Warszawa, 1934.

¹⁸ Durczewski Z. Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937—1938 // № 1. Grodno, 1939. S. 4.

¹⁹ Wojciechowski J. Stary zamek w Grodnie // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. R. VI. 1938. № 2. S. 119—142; № 3. S. 239—270.

²⁰ Брунов Н.И. Извлечения из предварительного отчета о командировке в Полоцк, Витебск и Смоленск в сентябре 1923 года. Москва, 1926. С. 3.

²¹ Бруноў Н.І. Беларуская архітэктура XI—XII стст. // Зборнік артыкулаў. Этнаграфія. Антрапалогія. Псіхатэхніка і навуковая арганізацыя працы. Гісторыя мастацтва. Менск, 1928. С. 274.

²² Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Т. 1. Менск, 1928. Перавыдадзена ў 1993 г.: Шчакаціхін М. Нарысы з гісторыі беларускага мастацтва. Мінск. 1993.

²³ Там жа. С. 79.

²⁴ Там жа. С. 114.

²⁵ Там жа. С. 134.

²⁶ Там жа. С. 144.

²⁷ Хозераў І.М. Полацкае будаўніцтва старадаўняга перыяду // Запіскі аддзелу гуманітарных навук. Кн. 6. Працы камісіі гісторыі мастацтва. Т. 1. Сш. 1. Менск, 1928. С. 111-112.

²⁸ Хозераў І.М. Да пытання аб Спасаўскай царкве ў Полацку // Гісторыка-археалагічны зборнік. № 1. Мінск, 1927. С. 281.

²⁹ Хозеров И.М. Знаки и клейма кирпичей смоленских памятников зодчества древнейшего периода // Научные известия Смоленского гос. университета. Т. 5. Вып. 3. Смоленск, 1929. С. 168.

³⁰ Ляўданскі А.М. Нацдэмы ў саюзе з рэлігіяй і царкоўнікамі супраць дыктатуры пралетарыяту // Савецкая краіна. 1931. № 3.